

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АТ-ТАРИХ АЛ-КАБИР” АСАРИДА ЗИКР
РОВИЙЛАРНИНГ ТАБАҚАЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11608310>

Нўмонжон Насибжонович Тўраев

numonjon.turaev@mail.ru

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Исломишунослик ва ислом цивилизациясини

ўрганиш ICESCO кафедраси катта ўқитувчиси, PhD

97-470-04-03..

АННОТАЦИЯ

Мақолада Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-Кабир” асарида зикр қилинган “саботли” ровийлар тўғрисидаги қарашлари ҳақида маълумотлар баён қилинган.

Калит сўзлар

ат-Тарих ал-кабир, Имом Бухорий, “саботли” ровийлар, жарҳ ва таъдил, сабт, ҳадис илми, Ибн Абу Ҳотим, Ибн Салоҳ, Нававий.

**IMĀM BUKHĀRĪ'S VIEWS ON THE "SATISFACTORY" NARRATORS
(BASED ON THE WORK "AT-TĀRĪKH AL-KABĪR")**

No'monjon Nasibjonovich Toraev

numonjon.turaev@mail.ru

International islamic academy of Uzbekistan

senior teacher of the Islamic studies and Islamic

civilization ICESCO department of studies, PhD

97-470-04-03.

ABSTRACT

The article provides information about Imām Bukhārī's views on the "satisfactory" narrators mentioned in al-Tārīkh al-kabīr.

Key words

al-Tārīkh al-kabīr, Imām Bukhārī, "satisfactory" narrators, jarḥ wa ta'dīl, sabt, science of ḥadīth, Ibn Abū Ḥātim, Ibn Ṣalāḥ, Nawawī.

“ат-Тарих ал-кабир” Имом Бухорийнинг ўзида ҳадис илмларининг аксариятини қамраб олган ҳамда узоқ йиллик меҳнат натижаси сифатида

дунёга келган муҳим асари ҳисобланади. Ушбу асарда ровийлар тўғрисидаги қисқача биографик маълумотлар билан биргаликда, уларнинг “жарҳ ва таъдил” (ровийлар айб-нуқсон ҳамда шахсий ижобий сифатлари) илми уламолари наздидаги даражалари ҳақидаги қайдлар ҳам берилган. “Сабт” (собит, саботли, қатъий) атамаси ровийнинг таъдилга, яъни уларнинг адолати²¹ ҳамда хотираси каби шахсий сифатлари мадҳига тааллуқли иборалардан ҳисобланиб, ушбу мақолада унинг ишлатилиш ўринлари ва Имом Бухорий наздидаги даражаси ҳамда муаллиф қарашларининг бошқа муҳаддислар томонидан қабул қилиниши тахлилий ўрганилади. Шу билан бирга, асарда ушбу атама билан мадҳ этилган ровийларнинг ривоятлари Имом Бухорий ҳамда бошқа машҳур муҳаддисларнинг тўпламларида келтирилганлиги масаласи ҳам ўрганилади. Ушбу икки жиҳат Имом Бухорийнинг ўзига хос методини билиш, шунингдек унинг бошқа муҳаддислар томонидан эътироф этилишини аниқлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

“Сабт” (собит, саботли, қатъий) атамаси асарда “сабт” шаклида нафар, “асбату мин” (дан кўра сабтлироқ) шаклида 3 нафар, “асбату” шаклида эса 4 нафар ровийга, жами 10 нафар ровийларга нисбатан ишлатилган.

“Сабт” сўзи араб тилида кишининг қалби, тили ва сўзи бирлигига нисбатан ишлатилади. Ушбу иборага берилган таърифлар орасида муҳаддис Саховийнинг таърифи энг мукаммали ҳисобланиб, у “Фатҳ ал-муғис”да “сабт”ни қалб, тил, китоба (ёзув) ва ҳужжатнинг ўзаро мувофиқлигига нисбатан ишлатилишини, “сабат” сўзи эса, ровийнинг ривоят эшитаётганда у билан бирга бўлган кишилар исмларини ҳам айтиб, ўзининг тўғри айтаётганини далиллашини билдиришини таъкидлайди²². Ушбу атама Ибн Абу Ҳотим, Ибн Салоҳ ҳамда Нававийлар наздида “таъдил”нинг 1-даражаси ҳисобланса, Заҳабий ва Ироқийлар уни иккинчи даражага қўйишади. Ибн Ҳажар ва Суютийлар “сабт”ни учинчи, Саховий ва Синдийлар эса тўртинчи даражадаги “таъдил” иборалари қаторига қўйишган²³.

“ат-Тарих ал-кабир”да 10 нафар ровий “сабт” атамаси билан таърифланган бўлиб²⁴, улардан 1 нафари тўғрисида муаллифнинг ўзи “сабт” ҳукмини берган бўлиб, қолган 9 нафар ровийларнинг 6 нафари тўғрисида

²¹ Ровийнинг адолати унинг мусулмонлиги, вояга етгани, ақлли экани, тақводор ва муруватли бўлиши билан белгиланади. Қаранг: Саййид Абдулмажид ал-Ғоврий. Мавсуъа улум ал-ҳадис ва фунунух. – Ж:2. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 2007. – Б. 453-454.

²² Қаранг: Саховий, Муҳаммад ибн Абдурахмон. Фатҳ ал-муғис бишарҳ алфия ал-ҳадис лил-Ироқий. – Ж: 2. – Миср: Мактаба ас-сунна, 2003. – Б. 115.

²³ Қаранг: Саййид Абдулмажид ал-Ғаврий. Мавсуъа улум ал-ҳадис ва фунунух. – Ж:1. – Дамашк: Дор Ибн Касир, 2007. – Б. 575-576.

²⁴ Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ж: 1. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмонийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Б. 244.; – Ж. 3. – Б. 148; – Ж. 6. – Б. 213; – Ж. 1. – Б. 430, 431; – Ж. 4. – Б. 135; – Ж. 4. – Б. 74; – Ж. 7. – Б. 183, 346; – Ж. 8. – Б. 13.

Яхё ибн Саид Қаттоннинг, 2 нафари тўғрисида Абдурахмон ибн Махдийнинг, 1 нафари тўғрисида эса Суфённинг қарашларини қўллаб қувватлаган. Муҳаммад ибн Муалло тўғрисида муаллифнинг ўз ҳукмини берганига сабаб у билан учрашиб, ундан тўғридан-тўғри ривоят қабул қилганлигидир. Қолган ўринларда эса, асосан Яхё Қаттоннинг қарашларига суянган.

“ат-Тарих ал-кабир”да Муҳаммад ибн Муалло ибн Абдулкарим тўғрисида “сабт” ибораси ишлатилиб, унинг Муҳаммад ибн Исҳоқдан қилган ривояти ҳам келтирилган. Ибн Абу Ҳотим ҳам Муҳаммад ибн Муалло тўғрисида тўхталиб, Абу Ҳотим Розий у ҳақда “садуқ”, “ла баъса биҳи” деган бўлса, Абу Зуръа Розий “садуқ фил-ҳадис” ҳукмини берганини ривоят қилади²⁵. Ибн Ҳиббон эса, Муҳаммад ибн Муалло “сиқа” ровийлар каторида зикр этган²⁶. Маълум бўладики, ушбу ровий тўғрисида аксар муҳаддислар “таъдил” ҳукмларини беришган. Ҳадис тўпламларида унинг бир нечта ривоятлари келтирилган бўлса-да, “ат-Тарих ал-кабир”да келтирилган ҳадис²⁷ бошқа тўпламларда аниқланмади. Бунинг сабаби Имом Бухорий қайд этганидек, исноддаги Муҳаммад ибн Исҳоқ Муҳаммад ибн Мунқадирдан ҳадис эшитмагани тўғрисида баъзи муҳаддисларнинг қарашлари бўлиши мумкин. Имом Термизий Муҳаммаднинг Зиёд ибн Хафсамадан, унинг Абу Довуддан, унинг Абдуллоҳ ибн Сахбарадан, унинг Сахбарадан, унинг Набий (с.а.в.)дан илм ўрганишнинг фазилати тўғрисидаги ҳадисини келтириб, унинг исноди заиф эканини таъкидлайди. Имом Термизийга кўра, исноддаги Абу Довуд ҳадисда заиф ҳисобланади²⁸. Ушбу ривоят Абу Довуд ҳамда Доримийлар томонидан ҳам “Сунан”ларга киритилганини кўриш мумкин²⁹.

Асарда Ашъас ибн Саввор Киндий ҳақда Абдурахмон ибн Махдийнинг “Ашъас асбату мин Мужолид” (Ашъас Мужолиддан кўра сабтлироқ) дегани келтирилган. Бундан келиб чиқиб, Ашъаснинг ўзи заиф ровий бўлишига қарамадан, Мужолид исмли ровийдан кўра “сабтли” ҳисобланган, дейиш мумкин. Ушбу ровий тўғрисида муҳаддислар томонидан бир-бирига зид бўлган ҳукмлар мавжуд бўлиб, уларнинг биринчисида Ашъас “заиф” ровий деб баҳоланган бўлса, иккинчисида унинг ривоятлари қабул қилиниши

²⁵ Қаранг: Ибн Абу Ҳотим, Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Идрис ибн Мунзир Тамимий Ҳанзалий Розий. Ал-Жарх ва ат-таъдил. – Ж: 8. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1953. – Б. 101-102.

²⁶ Қаранг: Ибн Ҳиббон, Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Аҳмад Бустий. Ас-Сикот. – Ж: 9. – Ҳайдаробод: Доират ал-маориф ал-Усманийя, 1973. – Б. 43.

²⁷ Қаранг: Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ж: 1. – Б. 244.

²⁸ Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. – Ж: 5. – Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Б. 29.

²⁹ Абу Довуд, Сулаймон ибн Ашъас Ибн Исҳоқ Аздий Сижистоний. Сунан Абу Довуд. – Ж: 1. – Байрут: Дор ар-рисола ал-оламийя, 2009. – Б. 463. Доримий, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл Доримий Тамимий Самарқандий. Муснад ал-Имом ад-Доримий. – Ж: 1. – Нашр жойи кўрсатилмаган, 2015. – Б. 214.

таъкидланади. Жумладан, Ибн Ҳиббоннинг уни “ал-Мажруҳин”га киритиб, у ҳақда “фаҳиш ал-хато” ва “қасир ал-вахм” деган “жарҳ” атамаларини ишлатган. Шунингдек, Яҳё ибн Маин ва Абдурахмонлар ундан ҳадис ривоят қилишмагани ҳамда Яҳё ибн Маиннинг у ҳақда “заиф ал-ҳадис” ҳукмини бергани тўғрисидаги ривоятлар ҳам мавжуд бўлиб, бу Ашъас тўғрисида юқорида келтирилган биринчи гуруҳ муҳаддислар қарашларини қувватлайди³⁰. Аммо, Ибн Адийнинг Ашъас тўғрисида Яҳё ибн Маиндан келтирилган иккита ривояти ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг бирида Ашъас “заиф” деб баҳоланган бўлса, бошқасида “сика” деб мадҳ этилган³¹. Абу Жаъфар Таҳовий “Шарҳ Мушқил ал-осор”да Ашъаснинг ривоятини келтириб, уни шарҳлаш баробарида, ушбу ҳадисни Ашъас сабабли инкор қилувчи кишиларга қарата “Албатта, Ашъас “матрук ал-ҳадис” эмас. Ўз замонида муҳаддислар у ҳақда ихтилоф қилишмаган. Ҳаттоки, ундан Шуъба ва Саврийлар ривоят қилишган. Улардан Абу Исҳоқ Сабийий каби юқори табақадаги ровийлар ҳадис ривоят қилишган”ини айтади. Шу билан бирга, “ат-Тарих ал-кабир”да келтирилган ҳукми ҳам келтириб, ушбу ҳукм ровийнинг катта рутба соҳиби эканига далолат қилишини таъкидлайди³². Имом Бухорий, Муслимлар Ашъаснинг ривоятларини ўз тўпламларида келтиришмаган бўлсада, Термизий, Ибн Можжа³³лар уларга “ҳасан”, “саҳиҳ” баҳоларини беришган. Насоий эса, унинг 2 та ривоятини келтириб, улардан бирини шарҳлаб “Ашъас ибн Саввор заифдир” деган³⁴. Имом Бухорий ва Имом Муслимларнинг “Саҳиҳ”ларида Ашъаснинг ривояти келтирилмагани сабаби у ҳақда мавжуд бўлган баъзи “жарҳ”лар бўлиши мумкин. Шундай бўлсада, Имом Термизий ва Ибн Можжаларнинг унинг ривоятларига “ҳасан”, “саҳиҳ” баҳоларини беришгани, “асбату мин” ибораси ровийнинг ривоятлари қабул қилиниши учун етарли асос бўлиши мумкинлигини англатади.

Имом Бухорий Мисъар ибн Кидом ибн Захир ҳақда тўхталиб, Яҳё Қаттоннинг “Мисъарга ўхшаганини кўрмадим. У кишилар орасида энг сабтлиларидан эди” деганини келтириб ўтган³⁵. Ибн Ҳиббон эса, уни

³⁰ Ибн Ҳиббон, Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Аҳмад Бустий. Китоб ал-мажруҳин мин ал-муҳаддисин ва аз-зуафо ва ал-матрукин. – Ж: 1. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1992. – Б. 171.

³¹ Ибн Адий, Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Журжоний. Ал-Комил фи зуафо ар-рижол. – Ж: 2. – Байрут: Дор ал-фикр, 1984. – Б. 40.

³² Қаранг: Абу Жаъфар Таҳовий. Шарҳ Мушқил ал-осор. – Ж: 6. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1494. – Б. 155.

³³ Қаранг: Термизий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо. Сунан. – Ж:3. – Миср: Мустафо Бобий Ҳалабий, 1975. – Б. 257, 341, – Ж: 4. – Б. 701.; – Ж:5. – Б. 212. Ибн Можжа, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид Қазвиний. Сунани Ибн Можжа. – Ж: 1. – Ҳалаб: Дор ихё ал-кутуб ал-ъарабийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Б. 96.

³⁴ Насоий, Аҳмад ибн Шуайб ибн Али Хуросоний Насоий. Ас-Сунан ас-суғро. – Ж: 8. – Ҳалаб: Мактаба ал-матбуот ал-исломийя, 1986. – Б. 69, 89.

³⁵ Бухорий, Муҳаммад ибн Исмоил. Ат-Тарих ал-кабир. – Ж: 8. – Ҳайдаробод: Доира ал-маориф ал-усмонийя, нашр йили кўрсатилмаган. – Б. 13.

ишончли ровийлардан ҳисоблаб, “ас-Сикот”да зикр қилади³⁶. Муҳаддислар орасида Миззий Мисъар тўғрисида батафсил тўхталиб, Муҳаммад ибн Бишрдан унинг мингта ёки ундан камроқ ривояти борлиги, аммо улардан 10 тасинигина ёзиб олганини ривоят қилади. Шунингдек, Яҳё ибн Маин ва Аҳмад ибн Ҳанбалларнинг у ҳақда “сика” ҳукмини беришгани, Суфён ибн Уяйна эса, “ростгўйлик маъданларидан” деб айтгани ҳам зикр этган. Миззийнинг ривоят қилишича, Саврий ва бошқалар бирор масалада ихтилоф қилишса, Мисъардан ёрдам сўрашар эди. Шуъба эса, уни “Мусҳаф”га қиёслар эди³⁷. “Жарҳ ва таъдил”га оид бошқа манбаларда Али ибн Мадинийнинг у ҳақда “сика”, “сахих ал-ҳадис”, “мутасаббит” баҳоларини бергани зикр қилинади³⁸. Маълум бўладики, аксарият муҳаддислар Мисъар тўғрисида “таъдил” атамаларини ишлатишган. Ҳадис тўпламларида унинг бир нечта ривоятлари келтирилган. Имом Бухорий Мисъардан ҳадис ривоят қилмаган бўлса-да, Имом Муслим “ас-Саҳих”да унинг бир нечта ривоятларини келтириб ўтган. Жумладан, “Шафоат” тўғрисидаги ҳадиснинг ривоят занжирларидан бирида унинг Қатодадан ривоят қилганини кўриш мумкин³⁹.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Имом Бухорий “сабт” атамасини ҳадиси қабул қилиниб, ишончли тўпламларга киритилиши мумкин бўлган ровийларга нисбатан ишлатган. Баъзи ровийларга нисбатан бир ёки бир нечта муҳаддислар томонидан билдирилган “жарҳ” ҳукмлари мавжуд бўлганда, уларнинг ривоятлари “Саҳихайн”га киритилмаган. “Асбату мин” шаклида ишлатилганда ровийнинг “сабт” соҳиби ва ишончли кишилардан эканини англамасдан, ровийнинг бошқа ровийга нисбатан афзал эканини кўрсатади.

³⁶ Қаранг: Ибн Ҳиббон, Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Аҳмад Бустий. Китоб ал-мажруҳин мин ал-муҳаддисин ва аз-зуафо ва ал-матрукин. – Ж: 7. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1992. – Б. 507.

³⁷ Миззий, Юсуф ибн Абдурахмон ибн Юсуф. Таҳзиб ал-камол фи асмо ар-рижол. – Ж: 27. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1980. – Б. 461-467.

³⁸ Қаранг: Саййид Абу Муотий Нурий ва бошқ. Ал-Жомеъ фи ал-жарҳ ва ат-таъдил (ли ақвол ал-Бухорий ва Муслим ва ал-Ижлий ва Аби Зуръа ар-Розий ва Аби Довуд ва Яъқуб ал-Фасавий ва Аби Ҳотим ар-Розий ва ат-Тирмизий ва Аби Зуръа ад-Димашқий ва ан-Насоий ва ал-Баззор ва ад-Доракутний). – Ж: 3. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1992. – Б. 120-124.

³⁹ Қаранг: Муслим Ибн Ҳажжож Абулҳасан Қушайрий Найсобурий. Саҳих. – Ж: 1. – Байрут: Дор ат-турос ал-арабий. – Б. 190, 207, 220, 245, 258 ва бошқа ўринларда.